

egyetlen darabját sem játszotta és nevétől is szabadulni igyekezett, és hogy a szülőváros, Kecskemét játékszíne is csak homlokzatán, de nem műsorrendjén őrzi a *Bánk bán* írójának emlékét.

A felhasznált és hivatkozott tárgyi anyaghoz képest elenyésző a tollhibák száma. A piarista író nem Erdődy, hanem Endrődy Jánosnak hívták (13); Juhász Margit kiadatlan doktori értekezése 1926-ból való; a Schmerling-féle „Verwirrungstheorie” magyarul pontosan „jogeljáráselmélet” (46); Dánielné Lengyel Laura kritikája 1924-es (63). A kötet átjárhatóságát névmutató segíti. Orosz István zseniális grafikáját már színházi plakát korában szerettük, idealkalmazása jó ötlet-

nek bizonyult. Azt azonban sajnáljuk, hogy a kötet még a kritikai kiadásokban szokásos képdalakat sem kapta meg. Ellenkező esetben nemcsak olvashatnánk Janovics Jenő 1912-es némafilmjének fennmaradt fotóiról (129), Németh Antal „kétszintes játékeréről” (65), Csányi Árpád több dramaturgiai problémát megoldó díszletéről Marton Endre rendezése számára 1975-ben (101).

A könyv 25., utolsó kissejete kérdőjeles címet visel: „Eljut-e a közönséghez?” (125.) A nagy, az igazi kérdés valóban ez. A megoldáshoz vagy legalábbis a tisztánlátáshoz szükségünk van, szükségünk lesz Orosz László okos, gazdag koterére.

Kerényi Ferenc

FENYŐ ISTVÁN: A CENTRALISTÁK. EGY LIBERÁLIS CSOPORT A REFORMKORI MAGYARORSZÁGON

Budapest, Argumentum Kiadó, 1997.

Fenyő István célkitűzése az volt, hogy az eszmetörténet, a politikatörténet és az irodalomtörténet eszköztárát egyaránt felvonultatva minden tekintetben átfogó képet adjon a reformkori liberális tábor markáns arculatú csoportjáról, a centralistákról. (Könyvének irodalomtörténeti szempontú értékelésére nem vállalkozhatunk – így kritikánk, ezzel a recensens is tisztában van, nem törekedhet a szerző által vállalt komplexitás minden elemének értékelésére.)

Fenyő könyve a centralistákhoz tartozó személyiségek életműveinek kronologikus elv szerint egymás mellé szerkesztett bemutatását választja kiindulópontnak, munkája időrendben halad előre, bemutatva a fokozatosan kialakuló baráti és politikusi közösség egyes vállalkozásait (a Pesti

Műegylettől kezdve a különböző folyóirat-próbálkozásokon át a Pesti Hírlapig), igen gyakran elidőzve azonban – mintegy betétként – egy-egy mű leírásánál, egy-egy kiemelkedő európai vagy magyar gondolkodó fő eszméinek ismertetésénél. A kronológia mellett néhány elméleti jellegű alfejezet (pl. *A Habsburg Birodalom, a jozefinisták és a centralisták, A centralisták és a nemzetiségi kérdés, A centralisták és a szociális kérdés*) képezi az összetartó funkciót ellátó tartópilléretet.

Fenyő szinte hihetetlen aprólékosággal törekszik „a centralisták szellemi térképét” (38) felvázolni. Ez a részletező és teljességre törekvő leírás azonban csapdát is rejt magában. A minden apró részletet feltüntető térképen ugyanis nehezebben rajzolódna ki a meghatározó fő vonalak és

kontúrok, ha a szerző minden szílat – egymáshoz viszonyított fontosságuk jelzése nélkül – egyenlő részletezéssel fejt ki. Ez a tárgyalásmód inkább a résztanulmányok feladata volt és lehet, egy monográfia elemeiként viszont azok túlságosan elasztikussá teszik a szerkezetet, helyenként nehezen körvonalazódik az olvasó számára az a koncepció, ami mintegy „vörös fonalként” jelezheti a sok mellékszál közepette is az összetartó fő gondolati vázat. Ez a szerkezet ugyanakkor óhatatlanul sok ismétléshez vezet; illetve esetenként a különböző részekben egymásnak ellentmondó kijelentések is helyet kapnak. Fenyő koncepciójának például egyik központi eleme az, hogy a centralisták nagy álma egy reformer uralkodó személyiség volt, ugyanakkor Eötvösnek a Kossuth-Széchenyi-vitába bekapcsolódó röpirat apropóján a szerző kijelenti: Eötvös az elitizmus ellenében demokrata (!) nézeteket vall, s elutasítja azt a várakozást, mely nagy eredményeket remél egyes emberek fellépésétől.

A szerző az elérhető források lehető legtágabb körét igyekezett felhasználni, műve valóban nagyon gazdag forrásbázison nyugszik. Mind a levéltári, mind a korabeli nyomtatott munkákat és a szakirodalom eddigi eredményeit is gondosan áttanulmányozta, s beépítette könyvébe. E tekintetben csak néhány hiányt tehetünk szóvá. Mindenekelőtt Deák Ferenc levelezése (levele Szalay Lászlóhoz 1844 nyarán – OSZK Kézirattár; vagy 1844. november 27-i levele Wesselényi Miklóshoz) és Kossuth *Ellenzék és pecsovics* című cikksorozata (1847) – amelyben Kossuth támadását elsősorban a konzervatívok és Széchenyi felé irányozza, de rendszerezett s igen éleslátó kritikáját adja a centralista

programnak is – járulhatott volna ahhoz, hogy plasztikusabban be lehessen mutatni a centralista fellépés korabeli visszhangját s annak motívumait, hiszen ezt illetően Fenyő monográfiája leginkább csak a szakirodalom eddigi megállapításainak megerősítésére vállalkozik.

Milyen tényezők alkották a centralista csoport megkülönböztető sajátosságait? Erre a kérdésre csak igen elmosódott válaszokat kapunk a monográfiában.

Ennek egyik oka az, hogy Fenyő eszmetörténeti elemzéseiben nem differenciál eléggé abban a tekintetben, hogy ki volt az, aki közvetlenül hatott a centralistákra, s ki az, aki „csak” előfutárként vagy eszmetörténeti párhuzamként tartandó számon. Az is probléma, hogy a monográfia nem különíti el eléggé az életutak különböző szakaszait. Az 1830-as éveket mint a centralista programhoz egyenes úton vezető előkészületi időszakot kezeli, s az ebben a korai időszakban meghatározó hazai és külföldi személyiségeket is mint ihletőket igyekszik közvetlenül a centralista programhoz kapcsolni. Ennek köszönhetően viszont egyes pontokon alaposan át is értelmezi, mintegy modernizálja őket; másrészt a későbbi centralista programmal csak nehezen összeegyeztethető elveket nevez meg mint a centralisták – hiszen így nevezi őket már az 1830-as évekre vonatkozó részekben is – számára alapvető gondolatot, helyenként pedig olyan elvekre helyezi a hangsúlyt, amelyeket a kor valamennyi magyar liberálisa különbség nélkül magáénak vallott. Kölcsey Ferenc alakja, személyisége és szabadelvűsége például valóban nagy hatást gyakorolt Szalayra és Eötvösre. De ennek ellenére is igencsak vitatható Fenyőnek az a kijelentése, hogy Kölcsey szerint –

ahogy azt majd később a centralisták vallják – „a hazai nemesség többsége immár alkalmatlanná vált az ország vezetésére” (47). A radikális nemesi liberalizmuskritika Szalaynál már valóban megjelenik az 1830-as években, ahogy arra Fenyő is utal Szalaynak Kölcseyhez intézett egyik 1838-as levele alapján (85), de az már ismét csak az értelmezés túlfeszítettségét mutatja, ha ebben Szalaynak általában „a” liberalizmussal szembeni családottságát, valamiféle „szinte forradalmas szervenvelé”-t látunk. A második típusú értelmezésbeli pontatlanságot is szemléltethetjük Kölcsey példáján. Fenyő ugyanis hivatkozik Kölcsey egyik levelére, amelyben a nem nemesek megyei képviselőjének gondolata is felmerül, „amely utóbb – írja – a centralisták népképviselőtért folytatott harcának egyik eleme lesz” (46). De a centralisták megye elleni kritikájának az egyik eleme éppen ezt a Kölcsey által is felvillantott, s a későbbiekben mindenekelőtt Kossuth nevével összekapcsolódó programot támadta, miszerint a népképviselő felé vezető első lépcső a mezővárosoknak, a honorácioroknak és az önkéntes örökváltás nyomán felszabadult községeknek a megyegyűléseken biztosítandó képviselő lenne. A centralisták ugyanis tagadták – s ezt Fenyő is hangsúlyozza más helyütt –, hogy a megye intézménye a modern alkotmányosság viszonyai között is részt kaphat a törvényhozó hatalom gyakorlásából. Hasonló problémával találkozunk a Guizot-t mint előfutárt bemutató részeknél is. Szalay Guizot-nak a római birodalom bukását elemző írásáról készült ismertetése kapcsán Fenyő kifejti, hogy „az ezzel kapcsolatosan hangoztatott guizot-i-Szalay László-i axiómák visszhangzani fognak a negyvenes évek hazai harcaiban”

(65). Guizot viszont itt arról ír, hogy a római birodalom bukásának oka az volt, hogy „e birodalomban a politikai jogokat elválasztották a municipális jogokról, s mivel minden politikai jogot Rómában összpontosítottak, a városok önkormányzata lehetetlenné vált” (65). De épp ez a fajta szétválasztás volt a 40-es évekbeli centralista program egyik lényegi eleme (a hatalmi ágak szétválasztásának montesquieu-i elve kapcsán Fenyő maga is szól erről): elválasztani a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató szerveket. A centralisták épp azért támadják oly hevesen a nemesi vármegye intézményét, mivel az e három szféra elemeit egyaránt magába olvasztotta, s Kossuth cikkeiben az effajta összeolvasztást mint magyar sajátosságot az eljövendő modern polgári alkotmányosság viszonyaival is összeegyeztethetőnek minősítette. Igen nehéz tehát az idézett guizot-i gondolatban a centralista koncepció előkészítőjét vagy ihletőjét látni. Az utolsó típusú értékelésbeli megbillenésre, mely a centralistákat bizonyos mértékig belemossa a nagy liberális táborba, példa lehet az a Benjamin Constant-idézet, amelyet Fenyő Szalaynak *Statusférfiak és szónokok könyve* című művéből vesz át, s melyet „a centralisták liberalizmusának »bibliája«”-ként emleget (56). Az idézet azonban általánosan vallott liberális elveket fogalmaz meg, melyeket persze magukénak vallottak a centralisták is – többi liberális társukkal együtt.

Miben különbözött a centralisták politikája ez utóbbiakétól? Szükséges lett volna egy ezt az alapvető kérdést összefoglaló igénytel tárgyaló fejezetet beiktatni a mű szerkezetébe. A válasz számos elemét megismerhetjük a fejezetekben elszórtan, de a nemzetiségi kérdés, a birodalomhoz

való viszony tárgyalása mellett a reformmozgalom stratégiáját, lehetséges bázisát, célkitűzéseit illetően is szükség lett volna szisztematikus válasz megfogalmazására. Ez segíthetett volna azt is világosabban kirajzolni, miben is állott a centralisták „politikai utópizmusa” (262). A centralisták programjának sajátosságát ugyanis nem lehet csak eszmetörténeti elemzéseken keresztül megragadni, ehhez szükséges a fellépésük „helyi értékét” kijelölő politikai kontextus – az 1840-es évek közepének és második felének – legalább ennyire részletező politikatörténeti elemzése is, amivel viszont a monográfia adós marad.

A célkitűzéseket illetően ugyanis a centralisták és az ellenzék fő szárnya között csak néhány, az egészet tekintetbe véve mindenképpen másodlagos jelentőségű különbséget állapíthatunk meg. A Kossuth vezette tábor nem kevésbé akarta a teljes polgári jogegyenlőséget, a liberális alkotmányosság megteremtését Magyarországon, azaz a gyökeres reformot, mint ők – még akkor is, ha a nemesiség szerepét a jövő társadalmában valóban a centralistáknál jóval fontosabbnak tekintették, s ha az államélet terén (a meggyekérdésben) egyes elemeket illetően eltértek nézeteik. A követendő politikai stratégiára nézve azonban a centralisták valóban más elveket vallottak. A reformkori liberális mozgalom fő dilemmája az volt, hogy a rendi társadalom lebontását – a liberális elveknek is megfelelően a forradalmi utat elutasítva, a legitimitás terén maradás igényével – a rendi politikai intézményrendszer keretein belül, a rendi politikai társadalom elemeinek közreműködésével, illetve azok fokozatos kiterjesztésével kívánták megvalósítani, vagyis

mintegy a múlt elemeivel akarták a jövő alapját megteremteni, s ezzel a stratégiával a lehetséges legszélesebb ellenzéki tábort egyben tartani. Ennek a kis lépésekre épülő stratégiának a gyengeségét épp az 1843–44-es országgyűlés mutatta meg, amire Fenyő is részletesen kitért. Az azonban már kevésbé kifejtetten jelenik meg művében, hogy a Kossuth vezette fő szárny számára is a válság időszakát jelentette ez az időszak, s a stratégia részbeni módosulásához vezetett. Kossuth is meghirdeti a jövőre nézve az átalakulási program kompromisszumoktól mentes hirdetését, ezzel vállalva egy elveit tekintve egységesebb, ugyanakkor várhatóan szűkebb ellenzék létét; emellett új, a rendi politikai intézményrendszerhez immáron nem kötődő politikai harci terepeket is fel kíván sorakoztatni a sajtó mellé az egyesületek, a Védegyelet s a pártszerveződés formájában, ami fokozhatja majd a politikai nyomást a rendi politikai társadalomra is. Széchenyi válasza az országgyűlés kudarcai nyomán keletkező politikai válságra a kormányzathoz való közeledés volt, ez érinti meg Eötvöst is a Metternichhez intézett memorandumok írásának időszakában. Ez a válság motiválja leginkább a kormányzati pozícióba került, új arculatú fiatal konzervatívok erőteljes ellenoffenzíváját az ellenzékkel szemben. S az sem véletlen, hogy ettől kezdve körvonalazódik egyre markánsabban az ellenzéken belül a demokrata-radikális elveket valló ifjak csoportja. Ebben a politikai erőterben lépnek fel a centralisták, akiknek stratégiai elvét nagyon szemléletesen fejti ki Szalaynak Fenyő által is idézett kijelentése, miszerint „...fel kell oldanunk a múlt és a jelen közötti köteléket, ...a múltnak historiává kell válnia elvégre” (269).

Útkeresésük bizonyos pontokon (a pártta szerveződés szükségessége, a program kompromisszumoktól mentes, nyílt vállalása) találkozok a Kossuth-féle elképzelésekkel, ugyanakkor stratégiájuk fő eleme a politikai intézményrendszer egyszeri aktussal történő gyökeres reformja. A kérdés azonban nyitva marad: mi fogja átlendíteni a legitimitás talaján a rendi politikai társadalom elemeit ebbe az irányba? – erre nem adnak, de mintha nem is igazán keresnének választ. Ezt a lendítő erőt majd az 1848. tavaszi európai forradalmi mozgalom teremti meg, ami lehetővé teszi a centralisták által áhított megoldást a törvényes úton elfogadott és szentesített, de a rendi intézményrendszerrel gyökeresen szakító 1848. áprilisi törvények formájában – ez teszi hirtelen aktuálissá koncepciójukat. De a magyarországi politikusok ezzel 1848 elejéig természetesen nem számolhattak, s ennek hiányában a centralista elképzelések számukra pusztán „impracticus” fellépésnek minősülhettek, melyek – ahogy Deák Wesselényihez írott, már említett 1844. novemberi levelében fogalmazott – „jelen körülményeink között elmaradhattak volna”. 1847 elején – a konzervatív offenzíva teremtette politikai nyomásnak köszönhetően – átmeneti közeledés következett be a centralisták és az ellenzéki fő irányzat között. Fenyő részletesen szól ennek okairól, megnyilvánulási formáiról. Kevésbé kidolgozott viszont az utolsó rendi országgyűlés időszakának politikai elemzése, hiszen Fenyő lényegében csak a vasútvitára tér ki. Igaz viszont, hogy ezen időszak átfogó elemzésével – a már megszületett résztanulmányok ellenére is – a magyar történettudomány is adós még.

A centralistákról szóló irodalom egyik neuralgikus pontja a birodalomhoz fűződő

kapcsolatok, a magyar nemzeti célkitűzések tekintetében kifejtett centralista program értékelése. Fenyő is igen nagy súlyt fektet erre a kérdésre. Három kérdéskört azonban nem különít el elég differenciáltan: 1. mit vallottak a centralisták Magyarország és a birodalom kívánatos államjogi viszonyáról és a birodalom politikai intézményrendszeréről; 2. hogyan vélekedtek a Magyarországon belüli nemzetiségi kérdésről (erre a későbbiekben nem térünk ki, mivel e tekintetben értékelésünk fő vonalaiban megegyezik Fenyő István nézeteivel); 3. hogyan látták a kormánnyal való politikai együttműködés lehetőségeit?

Az első vonatkozásban érdekes kettősség figyelhető meg. Egyrészt a centralisták által vallott elvek: a polgári alkotmányosság intézményei kompromisszumoktól mentes, „tisztá” bevezetésének igénye, az önálló felelős magyar kormány megteremtésének programja igen határozott ütközést vállalt a birodalmi kormányzatnak Magyarországot az összbirodalom intézményrendszerébe jobban integrálni kívánó, a fennálló működési elveket konzerválni törekvő célkitűzéseivel. Kossuth e tekintetben joggal ironizálhatott a centralisták programja felett már említett *Ellenzék és pecsovic*s című cikksorozatának egyik darabjában, mondván, mindehhez csak egy kis „forradalmacska” kellene, hiszen programjuk nyílt szakításhoz vezetne a birodalmi udvarral. Ugyanakkor viszont Kossuth az önálló magyar kormány programjának időszerűtlenségét az önálló magyar külpolitika lehetőségének valószínűtlenségén keresztül igyekszik érzékeltetni, holott a centralisták programjában nem teljesen kifejtett, hogy az önálló kormány hatásköre akkori elképzeléseik szerint kiterjedt volna-e az államélet minden

területére, így a külügyekre, a hadügyekre is. Minden valószínűséggel nem, legalábbis nem bizonyítható ennek ellentéte. Az önálló felelős kormány programja (s önmagában az 1790. évi X. törvényekre való hivatkozás sem) nem jelenti automatikusan perszónalunions program képviselését, ahogy azt Fenyő István feltételezi (156–157), hiszen korlátozódhatott e kormány hatásköre csak a beligazgatásra. Az azonban tény, hogy a centralisták – s ez lehet a Fenyő álláspontját alátámasztó legnyomósabb érv – 1848-ban lelkesen támogatták az áprilisi törvényekben kivívott függetlenség megszilárdításának s kiterjesztésének gondolatát. Sajnos az 1840-es évekből nem állnak rendelkezésünkre – sem a centralisták, sem az ellenzék más színezetű tagjainak tollából – olyan részletes programok, amelyekből kifejthető lenne, mit tekintettek akkor az ellenzékiek megvalósítható, akár csak az ő generációjuk által kivívható, középtávú programnak Magyarország birodalmon belüli státusát illetően. (Ugyanakkor bizonyos közvetett módon vizsgálni lehetne ezt a kérdést: összevetve például Szalaynak a polgári- és büntetőkönyv reformjára vonatkozó tervezeit az érvényben levő ausztriai büntető- és törvénykönyv rendelkezéseivel, ami jelezhetné, Szalay mennyiben tételez fel tartalmát tekintve önálló magyarországi szabályozást.) Ugyanakkor Fenyő némely ponton ellentmondásosan nyilatkozik, hiszen miközben perszónalunions programról beszél a centralisták esetében, visszatérően kijelenti, hogy azok nem törekedtek a birodalmi kapcsolatok lazítására (156). Márpedig a perszónalunions program épp a függés lazítását (de – ahogy Fenyő is joggal visszatérően hangsúlyozza – nem a birodalomból való kiválás szándékát) jelentette.

Még egy vonatkozásban igen meglepő a centralisták egyértelmű állásfoglalása a kormányzati intenciók ellenében. Lukács Móric ugyanis – s erre a cikkére Fenyő István is hivatkozik (157) – nyíltan állást foglalt a birodalom „másik része” alkotmányos átalakulásának szükségességéről, ami ismét csak komoly ütközési pontot jelentett a birodalmi kormányzattal. A magyar ellenzék tagjai nem véletlenül hallgattak a publicisztika terén e kérdéstről. 1847-ig Lukácson kívül csak Wesselényi Miklós fogalmazza meg *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című röpiratában a programot: a birodalom másik felén is alkotmányos viszonyoknak kell uralkodniuk. Lukács kiállt Magyarország önálló alkotmányának – természetesen a polgári alkotmányosság követelményeinek megfelelő érvényesítésével – fenntartása mellett, de ugyanakkor sokkal több fogékonyságot árult el a birodalom másik részének viszonyai iránt, mint az az ellenzék soraiban megszokott volt (az sem elhanyagolható, hogy cikke épp a németországi közvéleményt megnyerni kívánó *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* című folyóiratban jelent meg először, amely lapnak Lukács rendszeres munkatársa volt; Szalay is igen nagy súlyt fektetett a külföldi kapcsolatokra, 1847 elején például lelkesen ajánlja fel Eötvös, Trefort, Csengery és saját közreműködését a szerveződő liberális *Deutsche Zeitung* szerkesztői számára). Azt is tudjuk, hogy amikor 1847 tavaszán – kora nyarán felmerül a javaslat, hogy a készülő *Ellenzéki Nyilatkozatba* vegyék be a birodalom másik fele alkotmányos átalakításának gondolatát, az ellenzék vezérkara júniusi konferenciáján e gondolatnak Kossuth mellett épp Eötvös lesz az egyik leghangsúlyosabb támogatója, ahogy erre Fenyő István is utal.

Ugyanakkor a centralisták – amint erről már szóltunk – radikális szakítást hirdettek a hagyományos sérelmi nemesi ellenzéki tradíciókkal, s e tekintetben tudatosan elváltak a reformmozgalomnak Wesselényi–Kölcsey–Kossuth–Deák által képviselt fő irányától. Programjuk azonban így – s ebben pozíciójuk hasonlított Széchenyiéhez – csak lebeghetett a létező politikai társadalom fölött, ahhoz – kivéve a szabad királyi városok igencsak kétarcú politikai elitjét – nem keresett s nem is talált kapcsolódási pontokat. Az ő politikai bázisuk leginkább az igencsak vékony honorácior értelmiségi tábor lehetett volna. Ez nyitottabbá tehetné őket a kormány által vezetett, felülről jövő reform koncepciójára. Ráadásul egyes kérdésekben, például a városok országgyűlési képviseletének újrászabályozásában programjuk valóban magában rejtette az udvar politikai szándékaihoz való részleges közeledés lehetőségét. Mindezek mellett persze a kormányzat is reménykedhetett abban, hogy az ellenzék fő szárnya ellenében manipulálhatja őket, ahogy az a Pesti Hírlap átvételekor valóban történik is. A rendiség politikai tradíciónak elutasítása azonban nem jelentette feltétlenül az udvar elfogadását, ahogy azt Szalay Kollár Ádám-tanulmánya kapcsán Fenyő sugallja (153). Széchenyihez hasonlóan ők is egyfajta sajátos független állás megteremtésében bíznak, s az 1840-es évek végének kielezett politikai küzdelmeiben Széchenyivel egy időben kell számot vetniük ennek kudarcával: Széchenyi a helytartótanácsi hivatal vállalással az udvart választja; a centralisták viszont az ellenzék oldalán maradnak.

Fenyő nem bizonyítja kellőképp azt a hangsúlyos tételét sem, hogy a centralisták a felvilágosult abszolútizmust egyfajta –

megtisztítandó – modellnek tekintették volna, s ábrándképük egy nagy reformer uralkodóegyeniség volt (57, 153). Fenyő példaként említi Szalaynak *Fridrik és Katt* című kisregényét, melyben az Nagy Frigyes alakját eleveníti meg. A regény azonban Frigyes és Mirabeau alakjának mint „a támadó század a lenyugvónak ellenében” összehasonlításával zárul, azzal is mintegy ítéletet mondva a reformer céloktól átfűtött, de abszolút uralkodó történelmi szerepéről. Fenyő érvelésében nagy szerepet tulajdonít József nádor személyének, az ő 1810-ben az uralkodóhoz intézett, a birodalom intézményrendszere lehetséges reformjának alapelveit felvázolni kívánó memorandumának, amelyben az – Fenyő megítélése szerint – „belátta a parlamentarizmusra, a képviseleti alkotmányra való áttérés szükségességét. A felelős kormány gondolatát akár tőle is elsajátíthatták a centralisták... Ez a memorandum, benne egy új alkotmány óhajta, alapelveiben már tartalmazta a későbbi centralista program legfőbb indítatásait” (155). A memorandumnak ez az interpretációja azonban jó néhány ponton nem állja meg a helyét. Egyrészt a memorandum által használt képviselet-fogalom a rendi képviseletet foglalja magában, alkotmányosságon pedig a nádor rendi alkotmányosságot ért. Másrészt a javaslat három alternatívát fogalmaz meg, ebből a harmadikat Fenyő meg sem említi, a másik kettőt pedig egyszerűen összeolvasztja. Az első lehetőség ugyanis – József nádor szerint – az volt, hogy a rendi alkotmányos intézményeket magyar példára vezessék be újra a birodalom többi tartományaiban, ezzel a birodalmat mintegy „hungarizálják”, így lehetőség nyílna egy birodalmi rendi gyűlés létrehozására is, ami persze korlátozná a

tartományi rendi gyűlések, így – s ez is benne van kimondatlanul a memorandumban – a magyar országgyűlés jogait is, s ezáltal elő lehetne segíteni a birodalmi centralizációt. A másik lehetőség viszont – folytatja – a birodalom másik felén ragaszkodni az abszolút kormányzati rendszerhez, de ebben az esetben Magyarország integrációjáról le kell mondani, s akár ad absurdum víve a dolgot, készen kell állni Magyarország birodalmon belüli teljes, a külügyekre és a hadügyekre is kiterjedő függetlenedésének lehetőségére is. A magyar történeti szakirodalom – Fenyő által is idézett – értékelése szerint e terv csak az 1848-ban időlegesen elért státushoz mérhető függetlenséget biztosított volna Magyarország számára. (A József nádor által felvetett harmadik variáció a fennálló állapot fenntartását vetíti elő, kisebb kiigazításokkal.) A memorandum ezen értékelése azonban vitatható. A memorandum terjedelmének túlnyomó részét ugyanis az első lehetőség fejtegetése teszi ki, aminek alap gondolata az, hogy a birodalmi centralizáció megteremtése abszolútista kormányzati eszközökkel nem lehetséges (II. József kísérlete ezt megmutatta). Vagy az egyikről, vagy a másikról le kell mondani. A hosszasan fejtegetett megoldási lehetőség az abszolútizmusról való lemondás és a rendi alkotmányossághoz való visszatérés. (Ez a program a későbbi elképzelésekkel összevetve sokkal inkább az osztrák Andrian-Werburg báró elképzeléseihez hasonlít, mint a magyar liberálisok vagy akár a centralisták elveihez.) Ehhez tulajdonképpen mint elrettentő ellenpont szerepel a memorandumban a másik lehetőség: a centralizációról való teljes lemondás, Magyarország függetlenedése, ellentételként viszont az abszolút-

tisztikus kormányzati rendszer fenntartása a birodalom örökös tartományaiban. Ráadásul az is igencsak megkérdőjelezhető, mennyire volt mindez hosszú távon is vallott elképzelése a nádornak. A memorandum a napóleoni háborúkban elszenvedett vereségek nyomán fellépő politikai válság terméke volt. (Nem József nádor az egyedüli, aki birodalomát szervezési tervekkel állt elő ebben az időszakban az uralkodói családon belül. Rainer főherceg két memorandumát is ismerjük ebből az időszakból; Metternich kancellár pedig az 1810-es évek közepén állt elő javaslataival – ezek mindegyike, József nádor javaslataival együtt, papíron maradt.) Fenyő ugyan hivatkozik József nádor egyik 1835-ben íródott levelére (156) mint annak bizonyítékára, hogy a főherceg reformeszméihez később is, a centralisták politikailag érett korszakában is ragaszkodott. Ebben a levélben azonban a főherceg pusztán konstatálja a magyar alkotmányos viszonyok és a többi tartomány abszolút kormányzati rendszere közötti különbséget, s a magyar alkotmány javításának szükségességét hangsúlyozza, korábbi reformprogramjának elemeit azonban nem fejti ki újra. Az sem látszik valószínűnek – amire Fenyő fentebb idézett kijelentését alapozza –, hogy a centralisták Szalay korán meghalt édesapjának közvetítésével ismerhették volna a nádor memorandumának tartalmát.

Összefoglalva megállapíthatjuk: Fenyő István könyve nagyon adatgazdag képet tár elénk a centralista csoport személyiségeinek reformkori életművéről. De némileg mozaik elemekből kirakott, statikus képet, melyet az eszmetörténeti és a politikatörténeti kontextus pontosabb kirajzolása dinamizálhat. Az eszmetörténeti szálak

felfejtése megtörténik (ha megítélésünk szerint egyes pontokon vitatható párhuzamosságok és értelmezések kíséretében is), a politikai színtér meghatározó elemei azonban csak egyes vonatkozásokban s csak szétszórtan jelennek meg Fenyő elemzésében. Időnként a fogalomhasználat sem segíti elő a megfelelő történeti kontextusba helyezést: Eötvös pozícióját Széchenyivel szemben például nem célszerű „demokratikus-egalitárius”-nak nevezni (195), mivel a demokrata fogalom az adott korban a liberális tábor minden színezetétől alapjaiban eltérő pozíciót jelent; vagy

nem nevezhetjük Széchenyi kétgarasos telekdíj tervét adónak (306), hiszen éppen az állami adózást érintő agitáció alternatívájának szánta azt, s ez érvelésében központi szerepet játszott; avagy nem pontos a hazai nemzetiségek „etnikai jogai”-ról (246) beszélni.

Végezetül éppen az adatgazdagság folytán fellépő problémaként megjegyezzük: egy névmutató összeállítása alaposan megkönnyítette volna a kötetet forgató olvasó dolgát.

Deák Ágnes

FÁBRI ANNA: „A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ”. A MAGYAR ÍRÓNÓK TÖRTÉNETE KÉT SZÁZADFORDULÓ KÖZÖTT (1795–1905)

Budapest, Kortárs Kiadó, 1996, 250 l.

A nőkérdés vagy a feminizmus mint kutatási téma jó évtizede a reneszánszát éli a nyugat-európai országok és az Amerikai Egyesült Államok szellemi életében. A Helikon című világirodalmi folyóirat *A feminista irodalomtudomány* címet viselő tematikus száma széles horizontú tanulmányaival épp ezt a felfutást bizonyítja. Nem gondolom, hogy divatból, inkább párhuzamos jelenségről lehet szó – a téma benne volt a levegőben –, nálunk, Magyarországon is megszorodtak az e tárgyú munkák. A feminizmus, mint minden szellemi-ideológiai irányzat, még inkább annak értékelése történeti koronként változik. Kialakulása idején (nagyjában és egészében 200 évvel ezelőtt keletkezett) vitathatatlanul korszerű, polgári gondolatot fogalmazott meg: a női egyenjogúság eszméjét. Mára azonban a fogalom telítődött a nevenséges túlzásokig eljutó, zsákutcás mozgalmak keltette pejo-

ratív árnyalattal, így helyesebb, ha magát a szakszót is elvetjük, és maradunk a magyar kifejezésnél, a nőkérdésnél.

Az első ilyen jellegű, nyilvánosságra került kortársi munka a Petőfi Irodalmi Múzeum 1995 őszén nyílt, „*Mert a szívből jönnek minden gondolatok*” című, a magyar nőirodalom történetét a kezdetektől 1945-ig bemutató kiállítása volt (rendezte Benkő Andrea, Hegyi Katalin, Petrányi Ilona, Ratzky Rita). Ezt követte 1996 tavaszán a *Szerep és alkotás* konferencia, amely ugyancsak a Petőfi Irodalmi Múzeum vállalkozása volt: kétnapos tanácskozás, ahol két szekcióban (irodalom, művészet és szociológia) számos előadás hangzott el a nők művészetben és társadalomban betöltött szerepéről (szervezte Benkő Andrea és Nagy Beáta). Fábri Anna szóban forgó művelődéstörténeti munkája 1996 második felében látott napvilágot a Kortárs Kiadó gondozásában. Az 1997-es